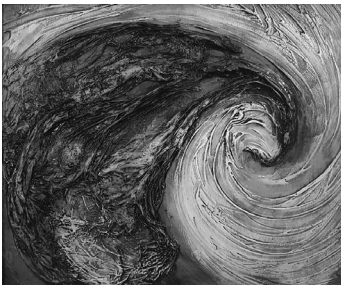

CSORTÁN FERENC

A TEMESVÁRI VILAJET (1552–1716)

Emberek, intézmények, épületek

Szekernyés Jánosnak tisztelettel

Atörténelmi események hozták azt a sajátos tényt, hogy megannyi más területhez hasonlóan, illetve azoktól eltérően a Bánságban aránylag nagyon kevés írott dokumentum és építészeti emlék maradt a régebbi időkből, a lakosság többször teljesen kicserélődött, megannyi cezúra választott el kulturálisan és demográfiaiilag különböző korszakokat – és ez meghatározta a ma ott élők, a „bánságiak” lelki arcát. Az egyik legdrámaibb cezúra 1552-höz, illetve az azt megelőző néhány évhez köthető, amikor a Duna-medence alsó régiói török fennhatóság alá kerültek. A következő 1716-hoz, az oszmán hódoltság 164 éves történetének a végéhez – amikor a vidéket csatolták a Habsburg Birodalomhoz. Aztán ugyancsak nagyhatású váltás az első világháború utáni európai újrendezés: a Bánság kikerült addigi fennhatósága alól, kisebb-nagyobb darabjai három országhoz kerültek, az addigi hivatalos nyelv(ek)et mások váltották fel.

A közigazgatás élén a beglerbég áll – a vilajet katonai parancsnoka. De a fontosabb döntéseket a távoli fővárosban hozzák, a helyi jelentőségű kérdésekben is...

Az előzmények

■ Az oszmán behatolás előtt a vidék, különösen a síksági részek, viszonylag fejlett és sűrűn lakott volt, számos mezővárossal: Ér(d)somlyó (Versece), Cseri (Törökszákos), Csák (Csákova), Iktár, (Temes)Berény, Vizesmonostor (utóbb Bégameonostor) stb.

A terület lakosságának etnikai identitásáról nagyon kevés állítható bizonyosan. A középkor-

ri írott dokumentumok a birtokos urakról szóltak, ritkán találni információkat a lakosság többségét képező jobbágyok származásáról. A katolikus felekezethez tartozók többsége magyar volt (bár Karánsebes és Hátszeg vidékén voltak román katolikusok is). Az ortodoxok románok, illetve szerbek. Az egykori lakosságra utal a nagyszámú magyar eredetű településnév. De a tatárjárások (1241–42, 1285), az 1395–1552 közötti megannyi török betörés, a Dózsa-lázadás valamint a Cserni Jován-féle mozgalom¹ (1526–27) nagymértékben hozzájárultak a vidék magyarságának megfogyatkozásához, pusztulásához, tömeges elköltözéséhez. Két család a sokból, akik menekülésük során Erdélybe jutottak: a Kolozsváron meggyökerezett Zalánkeményi Kakas István felmenői, akik Bács megyéből, a Tisza jobb partján levő Szlankamenből indultak, valamint az Iktári Bethlenek, a „nagy fejedelem” ősei. De féltucatnyi Temesközi nevű menekült családról tudunk a korszakban.

Az ortodox szerbek beköltözési hullámai, a népességcsere során a bejövő ortodox lakossággal papjaik, egyházi vezetőik is jöttek. Így már a terület oszmán megszállása előtt megannyi gyülekezetük, kolostoruk létezett, és már püspökségük is volt Borosjenőn, Aradon és Versecen. A 16. században újabb püspökségek alakultak Becskerekén és Lippán, majd a 17. század elején létrejön a temesvári, ami hamarosan vezető rangra emelkedett, magába olvasztotta a lippait, a jenőit és aradit, és metropolitája a vidék ortodox lakosságának vallási-világi feje lett.² A már a 15. században (vagy előbb) meglévő pár ortodox monostor után (Hodosbodrog, a Pancsova melletti Vojlovica, Monostorszentgyörgy/Mánăstire – ez utóbbit Brankovics György despota alapította) – az oszmán hódoltság idején 25 monostorról tudunk, melyek legtöbbször tiszavirág-életű volt.³ A katolikus kolostoroktól eltérően ezekben csak néhány szerzetes élt (példa: az Aracs közelében, csak az 1579-es defterösszeírásban említett Jakabos monostor,⁴ három szerzetessel).

A század első felében (még az oszmán hódítás előtt) tájunkon is elterjednek a protestantizmus változatai. A vidék nagy reformátora a református Szegedi Kis István (1505 körül – 1572) – 1540-1550 között Csanádon, Gyulán, Temesváron, Békésen hirdeti az igét, majd szuperintendens Baranyában).

A 14. sz. végéig az oszmán állam meghódítja a Balkán-félsziget nagy részét, és az első nagy összeütközés a Luxemburgi Zsigmond vezette európai lovagi sereg és a Bajazid vezette oszmán sereg között 1396-ban Nikápolynál a törökök diadalával végződött. E pillanattól kezdve egyre gyakoribbak lettek a török betörések Magyarországra, illetve Erdélybe. Temesvár fejlődése szempontjából az igazi problémát az jelentette, hogy 1375, az első török betörés, valamint a nikápolyi csatavesztés után a Duna–Tisza–Maros közben állandósultak a pusztító oszmán betörések, Temesvár végvár lett, illetve a török elleni hadjáratok egyik kiindulópontja.

A 15. század vége előtt Mátyás király katonai-közigazgatási reformot vezet be, aminek első példája, eszköze és tárgya Kinizsi Pál: egy személyben az Alsó Részek (7 vármegye) főkapitánya, katonai vezetője és az itt levő vármegyék comes-e, ispánja, tehát közigazgatási vezetője. Fenyvesi László történész szerint⁵ ez a rendszer tette lehetővé, hogy a Temesközt, aminek sajátos közigazgatását és végvárrendszerét három évszázad során hozták létre, csak Buda eleste után három évtizeddel sikerült a hatalmas anyagi és létszámfölénnyel bíró oszmán hadaknak két nagy birodalmi hadjárat eredményeképpen elfoglalni.

1521-ben elesett Belgrád, és 1522-ben Orsova és az Al-Duna kis vízparti várai. A belső területeket az oszmán hadak előbb 1551 őszén támadták. Októberben kudarcot vallott Temesvár ostroma, majd novemberben fel kellett adniuk

Csanád és Lippa várait). A hadjárat során a török hadak Buda, Szendrő és Bosznia felől gyűltek össze. Titelnél keltek át a Tiszán, és rövidesen elfoglalták Becsét, Becskereket, Csorogot (Cserög/Cserevity, a Vajdaságban), Fellakot, Aracsot, Galádot, Besenyőt, Csályát, Bodorlakot, Egrezt, Zádorlakot, Alsó-eperjest, Horogszeget, Illádot és egyéb megerősített helyeket, a Maros jobb partján is. Azután a nagyméretű és jól megerősített Lippa következett, amelyet azonban védője harc nélkül feladott.

A Losonczi István, az utolsó főkapitány által védett Temesvár 1552. július 30-án esett el, 33 napos ostrom után. Az ostromlók szabad elvonulást ígértek a védőknek, de nem tartották be a szavukat. Tinódi Lantos Sebestyén históriás énekében (*Az vég Temesvárról Losonczi Istvánnak haláláról*) az elesett védőket sokan gyászolják:

„Ez Magyarország, sok nemes nemzetség,
Halálát száná-báná szegén kösség,
Rác, oláh, cseh, tót, sok magyar nemzetség,
Egész Erdélség, spanyol, némötség.”

Temesvár elestének másnapján feladták harc nélkül Lippa várát, majd Csanádot, Eperjest, Nagylakot és Solymost. Augusztus 6-án védői feladták Lugost és Karánsebest. (Aradnak akkor még nem volt erődtímenye.) A török hadak most már könnyedén foglalták el Szolnokot, és kerítették be Eger várát, amit azonban a Dobó István vezette védők megvédték. (Lugos és Karánsebes utóbb kerületükkel együtt visszajutottak Erdélyhez, 1658-ig.) Temes, Torontál, Krassó és Szörény vármegyék 1552-ben rövid három hónap alatt török uralom alá kerültek.

A közigazgatás megszervezése

■ Elsőnek, Buda 1541-ben történt elfoglalása után, a budai vilajetet hozták létre, majd 1551-ben folytatódott az ország meghódítása. Temesvár 1552-es elfoglalása után azonnal megkezdődött a temesvári vilajet kialakítása. A következő szandzsákokból állt: Temesvár, Lippa, Csanád, Arad (1566 után a gyulaiba olvasztották), Jenő (vagy Pankota) és Modava (Ó-Moldova). A szandzsákok nahijékre osztottak. A temesvári szandzsák 1554-ben 17 nahijéből állt. A gyulai szandzsákhoz tartoztak az aradi, gyulai, zarándi és békési nahijék. Arad még szandzsák-központ, amikor 1554–55-ben fallal veszik körül, és egy kis palánkot is kap.⁶ A 17. században változások történnek a területi felosztásban. Sőt a területek elnevezése is megváltozik: vilajet helyett ejalet, szandzsák helyett liva, nahije helyett kaza.⁷

Bár Lugos és Karánsebes a közeli településekkel együtt szintén török fennhatóság alá került, Szulejmán szultán odaadta az időközben megszilárduló Erdélyi Fejedelemségnek, és csak 1658–1688 között csatolták a temesvári ejalethez (ekkor a vidék román nemesi elitje, katolikusok és reformátusok, Erdélybe menekültek).

A közigazgatás élén a beglerbég áll – a vilajet katonai parancsnoka. De a fontosabb döntéseket a távoli fővárosban hozzák, a helyi jelentőségű kérdésekben is (emígy hatalmas a bürokrácia – ez óriási tömegű okmányt hoz létre, ami még évszázadokra el fogja látni forrásokkal az oszmán történelem kutatóit). A szandzsák élén a szandzsákbég állt.

Az igazságszolgáltatás alapja a Koránra támaszkodó „seriát”, amit kiegészített a szultán által kibocsátott, a helyi (a hódítás előtti eredetű) szokásjog. Általában minden szandzsáknak megjelent a „kanunnáméje” (törvénykönyve). Legfontosabb célja a „ráják” megkímélése a timár- és ziamet-tulajdonosok visszaéléseitől.⁸

A várak

■ A korban a favázás föld palánkvárak voltak a legelterjedtebbek, általában a törökök ilyeneket építettek, ezek rugalmasabban védték ki az ágyúlövéseket. Kővárak inkább még a török hódítás előtt épültek. A várak legfőbb funkciója a határok és utak védelme és az adók behajtása (tudvalevő, hogy a királyi Magyarországra, illetve a hódoltságból odamenekült birtokosok is adóztatták ugyanazon, a hódoltságban élő népeket, egykori jobbágyaikat – de esetünkben a Marostól délre általában nem jutottak). Míg a budai vilajet a Nyugat-Európát célzó oszmán hódító törekvések eszköze volt, a temesvári Erdélynek, a Porta vazallusának (és a másik három vazallus, Havasalföld, Moldva és a Krími Tatór Kánság) a szemmel tartására jött létre.⁹ A várrendszere egyszerűbb, kisebb védelmi kapacitású volt (Temesvár, Lippa, Jenő és Gyula kivételével), kisebb helyőrségek állomásoztak bennük, és egy (Tótvár) kivételével megvoltak már a hódítás előtt. Mivel a vilajet keleti határvidéke egy heglánc, a kommunikáció az átmenő folyóvölgyekben (a Maros, a Temes és a Béga és mellékvízeik) haladó utak mentén valósult meg – a legtöbb vár is ilyen helyeken épült.

Sok helyen, folyók és mocsarak között (a Dunán, a Tiszán, a Dráván, a Körösökön) az oszmán seregekhez flottillák is tartoztak. Ismert több kapudán (flottillaparancsnok), illetve sajkában szolgáló azab neve Temesvárról, Kanizsáról, Egerből, Szegedről, Lippáról, Gyuláról, Jenőből.

Hegy Klára monumentális munkájában, a várakra vonatkozó, itt idézett információk forrásában¹⁰ felsorolja az oszmán hadseregben szolgáló nagyszámú rangot és csapatnemet (várnagy, helyettese, lovasok, gyalogosok, tüzérek, szabadcsapatok, fegyverművesek, bombakészítők, lőporkészítők, azabok, janicsárok¹¹, de építésszek (mímár) is – Temesvár főépítésze (mímárbasi) egy időben Radonja, keresztény szerb –, tiszték mindenféle rangfokozatban, zsoldosok, illetve timárosok és szpáhik (akik a zsoldot termőföldben és annak megművelőjében kapják). De leggyakrabban a katonaság tagjai, és zsoldot kap a dzsámik, mecsetek, iskolák 25-30-féle alkalmazottja is, közöttük: mécsesek és gyertyák felelőse, imaolvasó, a Korán 6. szürájának recitátora – mások más Korán-részek vagy a Próféta élettörténetének a recitálói, szőnyegtakarító, segédtanító, imám (a vallási közösség illetve az alkalmazottak feje), különböző rangú tanítók, müezzin, énekes, prédikátor. A nagy településeken, illetve várakban, így Temesváron, Gyulán többen voltak, Lippán 16-féle alkalmazott, kis várakban, palánkokban gyakran csak egy vagy kettő.

A temesvári vilajet legtöbb (kő)vára és palánkja kisméretű volt, és a bennük szolgáló őrség sem volt nagyszámú. A fennmaradt és feldolgozott zsoldjegyzékekből kiderül, hogy a helyőrség jelentős része, esetenként teljes létszáma, a néhány tiszten kívül, keresztény (nevük alapján délszláv) martalóc volt. Ez alól csak a néhány nagyobb vár volt kivétel.

A vilajet első válságát és változását az 1591-ben kezdődő, a Habsburgok és az Oszmán Birodalom közötti „15 éves háború” hozta. Ennek során Báthori Zsigmond fejedelem hátat fordított Erdély addigi oszmán vazallusi állapotának, és

1595-ben az oszmánellenes koalícióhoz csatlakozott. Ezzel Erdély történetének egy igen zűrzavaros, sok pusztulást hozó korszaka kezdődött, amelynek bemutatására nincs itt tér, legyen elég a fontosabb színterek (a Dunántúl, a Temesköz, Egertől délre Mezőkeresztes, Erdély, a havasalföldi Călugăreni és Giurgiu) és szereplők (Báthori Zsigmond, az általa Kolozsváron kivégeztetett törökbarát erdélyi főurak, Mihály vajda, Bocskai István, a táborához csatlakozó Bethlen Gábor, Giorgio Basta, Székely Mózes, Jósika István, Báthori András bíboros, fejedelem, Szinán, a török fővezír) említése. Tárgyunk szempontjából Báthori Zsigmond Maros menti hadjárata, Temesvár sikertelen ostromai azért fontosak, mert ekkor több jelentős vár felszabadult, illetve visszajutott Erdély fennhatósága alá (jó pár csak rövidebb időre): Gyula kivételével a Körös és Maros menti várak, sőt a Temesköz szívében Bokcsa és Versec is. Ugyanakkor a háború során visszakerültek török kézbe Csanád, Felnek, Világos, Versec és 1607-ben Bokcsa – majd 1616-ban Bethlen Gábor visszaadta Lippát több kisebb várral. Visszakerült a törökökhöz Tótvárad, Viziás, Solymos, Jenő és Arad – de ezeket aztán évtizedekig nem használták.

1658-ban következett a várrendszer második jelentős változása: a vilajetbe (most már ejaletbe) kerül Mehádia, Karánsebes, Lugos, Világos, Deszni (Dézna), sőt elesik Várad és vidéke is, új ejaletet képezve.

Az események felgyorsultak: Bécs sikertelen ostroma után felszabadítják Budát, majd fokozatosan az egész hódoltsági területet – kivéve a Temesközt, a temesvári ejalet területének kb. kétharmadát. Aminek erődítési rendszerét megerősítik, őrkatonasága létszámát és minőségét megemelik. A „karlócai béke” 1699-ben több évig tartó fegyvernyugvást hoz, amit a felek igyekeznek betartani – de a kor eseményei több pályán haladnak, ez a korszak a kuruc-labanc konfliktusoké, Thököly, majd Rákóczi mozgalmaié is, amelyek továbbra is folytatólagossá teszik törökök, osztrákok, szerbek és magyarok, hajdúk hol kedélyes, hol véres találkozásait. Majd félig-meddig véletlenül sor kerül Temesvár 1716-os ostromára, egy világ végére és távozására, egy új világ kezdetére, bejövetelére. És ahogy e 164 év gyakorlatilag nyomtalanul eltörölte a megelőző több évszázados nyugati civilizációt és jeleit, ugyanúgy a diadalmasan bevonuló osztrák-katolikus-ortodox-barokk világ kiküszöbölte, gyakorlatilag teljesen eltörölte az oszmán társadalmat és kultúrát.

A népesség

■ A birodalom adófizető lakosa, illetve ezek teljessége: a „nyáj”, arab eredetű szóval a *rája*. Ők fizetik az adókat és illetékeket, tartják el az államot. Biztosítják a munkaerőt a fuvarozáshoz, az erődítmények, utak, hidak építéséhez és karbantartásához. Mindegyikük fizet valamilyen adót és illetéket – és a társadalom minden csoportja, szintje sajátos adóval, adókkal tartozik (a közhiedelemmel ellentétben a muszlim adófizető is *rája*).¹² Lássuk, példaként, milyen adókat kellett fizetnie 1567-ben a csanádi nahijében fekvő Béb falunak (ma Óbéba, Románia legnyugatibb települése), amely a török időkben egy jelentéktelen magyarlakta falucska volt (26 „család”, azaz adóegység): fejadó (dzsizje), búzatized, kevert (gabona)tized, juhadó (kincstáré), kender- és káposztaadó, méhkasadó, sertésadó, menyasszonyadó, hordóadó, tűzifa- és szénaadó, esetleges büntetéspénzek.¹³ A Tisza-parti Törökbecse esetében (Becsej, várként adózik) ezekhez hozzáadód-tak: vágóhídi illeték, hajókormányadó, haltized a Tisza folyónál, musttized, tu-

catnyi halászhelyen illeték, évente háromszori vásártartás bevételéből illeték, valamint kikötőátkeelési és vámbevétel utáni illeték.

A lélekszámról vonatkozólag találgatásokra szorulunk. A Magina 200-300 ezer közöttre taksálja a vilajet lakosságát. Dávid Géza a karlócai béke után a muzulmán katonaságot 5000 főre becsüli, ehhez hozzáadva 10 000-15 000 timár- és ziámetbirtokos szpáhít és civilt (ezek mind városlakók). A főleg falvakban lakó keresztények számát 134 000-re, a cigányokét 10 000-re becsüli. Emígy az ejalet lakossága szerinte 180 000-200 000 lehetett.

A muzulmánok ekkoriban legnagyobb részt katonák (a 164 év folyamán Temesváron 3000-5000 között volt a katonák száma). Sok és sokféle a hivatalnok: kádi (bíró), adószedő, gondnok, városvezető (sehremini), a mecsetek személyezte. Evlija megemlíti a mimarbasit, a főépítést is. A városokban élő és dolgozó iparosok céhekhez hasonló „eszna”-okba szerveződnek, azok vezetőinek is van közigazgatási szerepe. Mindezekhez hozzáadódnak a családtagjaik.

Az Oszmán Birodalomban az ország minden lakosa és minden vagyontárgya az uralkodó tulajdona. Ősi (oszmánok előtti, perzsa) örökség, hogy a tiszti rangú katonák (*szpáhik*) a zsoldjukat földbirtok (és az azt megművelő parasztok) formájában kapják. E birtokok neve *timár* (a kisebb értékűeké), illetve *ziámet* (ha nagyobb az értékük-hozamuk). Ezeket nem adhatják és nem ajándékozhatják (vagy örökíthetik) el, és nem tehetnek az ingatlanaikkal „kegyes alapítványokat”. Kivétel az állam csúcsán tevékenykedő főember (pl. a *vezír*). Az iszlám egy másik sajátossága, hogy a társadalomban szükséges megannyi funkciót nem az állam látja el, hanem az elitek (államfők, főtisztek) jótékonyága biztosítja. Így épülnek az istentiszteleti helyek: dzsámik (nagyobb épületek, amelyben az imám elmondja a pénteki [dzsumá] prédikációt [a *hutbét*], az államfőért elmondott imádságot), mecsetek (maszdzsid, egyszerű imahelyek), mauzóleumok (türbék), fürdők, kórházak, különböző szintű iskolák (mekteb, medresze), derviskolostorok (tekkék), vendégfogadók, de boltok is, amelyek jövedelme biztosítja mindezek működését. Ezen alapítványok általános neve vakf (vákuf), működésükhöz szintén képzett személyzet (*mütevelli*) kell. Területünkön megannyi között (Temesváron, Jenőben stb.) kettő volt jelentős: az újaradi, a Maros bal partján, Köprülü Mehmed nagyvezír alapítványa (1658-ban, egy dzsámi, iskola, fogadó, boltok, a kiszolgáló személyzet, vagyis 200 szerb család lakóházai: „nevezetes vásárokat tartottak itt, ahol 70-80 000 rája gyűl össze, 10 napon át”), valamint Szokollu Mehmed nagyvezír nagybecskereki¹⁴ alapítványa (1573: „ebben a városban minden középület, a fogadók és fürdők és a vendégházak és a medreszék és a szentek lakásai [a derviskolostorok], és az iskolák és a mecsetek és a piac és a bazár, mindet Szokollu Mehmed pasa építtette, téglából”.¹⁵

A magyarországi hódoltságban muzulmánok csak a belső, jól védett várakban éltek. Ezek katonák voltak, a várnagy (dizdár), a helyettese, a kis janicsár-egység tagjai és parancsnokuk, a hatip (a dzsámi szónoka) – és esetleg egyikük-másikuk családja. A temesvári vilajet muzulmán lakosságának legnagyobb része boszniai eredetű, tehát délszláv anyanyelvű (Evlija Cselebi megemlíti korabeli csúfnevüket, a „poturt”). Területünkön kivétel Temesvár, valamint Törökbecse, ahol 1579-ben 21 muszlim (esetleg családdal együtt) élt, egy külön kerületben – de a belső váron kívül.

A nem muzulmán lakosságot ekkoriban ortodox, katolikus, kopt és örmény keresztények, protestánsok, zsidók alkották. Az ortodoxok (szerbek és románok) képezték a vilajet lakosságának túlnyomó többségét. A Temesköz egyik sajátos-

sága, hogy 5 ortodox kolostortemplomon kívül egyetlen középkori egyházi épület sem maradt fenn. Az ortodoxok legnagyobb csoportja a Balkánról tömegesen beköltözött szerbek (és elszerbesedő arománok, balkáni vlachok). A 18–19. században a szerbek jelentős része Oroszországba települt,¹⁶ vagy vissza Szerbiába. A hódoltság adatszegény korában az ortodox (szerb és román) lakosságról értékes adatokat nyújt Maxim ipeki pátriárka 1660–1666-ban megejtett vizitációinak a jegyzőkönyve (a második utazás „na Vlasku”, tehát „a Románságban”, a Temesköz román többségű vidékein történt). Kb. 120 településen, falvakban, kisvárosokban (Aradon, Besenyőben, Dettán), de Temesváron, Lippán is járt, pópákkal, gazdálkodókkal, helyi kenézekkel, özvegyasszonyokkal, szerzetesekkel, az oszmán hadak martalócaival találkozott, legtöbbször szerb nevet viseltek, de tudjuk, lehettek románok is. Kértek szentségeket és szertartásokat, adtak és ígértek pénzt, lovat, csikót, ökröt. Hét kolostorban fordult meg (Drenovács, Kuszics, Meszics, Partos, Szentgyörgy, Szrediste, Hodos).¹⁷

A domb- és hegyvidéki kompakt román településcsoportok már a 14. században „román kerületeket”¹⁸ (districtus olachalis) képeztek, szokásjoguk alapján a székely és a szász székéhez hasonló igazságszolgáltatási autonómiával rendelkeztek, vezetők, a vajdák, kenézek és krajnikok révén. Ilyen területek máshol is voltak román többségű vidékeken (Máramarosban, Fogaras és Hátszeg vidékén), de a Temesköz hegyvidékén volt a legtöbb (kb. 60), és ezek közül itt volt az a 8 kerület, amelyek elitjei nemesi privilégiumokat kaptak a királyoktól: Lugos, Karánsebes, Miháld (Mehádia), Halmos, Krassófő (Kövesd), Berzava (Borzfő), Komját, Illyéd.¹⁹ Ezek a területek („a Lugosi-Karánsebesi bánóság”) a hódoltság korában az Erdélyi Fejedelemséghez tartoztak, kivéve egy 30 éves időszakot (1658–1688) – és itt nyilvánultak meg erőteljesen, már a 15. századtól a nyugati kereszténység, a reformáció és az ellenreformáció jelenségei román környezetben.

A katolikus egyház is, mint a hódoltság előtti intézmények és struktúrák szinte mindegyike, csak töredékeit őrizte azelőtti állapotának. A csanádi püspökség csak virtuálisan létezett,²⁰ egykori birtokai most az oszmán állam tulajdonai. Csanád város meghódításakor a Szent Györgynek szentelt székesegyház mecsset lett és lóistálló. A tágabb környéken működő összes katolikus kolostor (az egy szegedi ferences kolostor kivételével) megszűnt. Ennek egyik oka az oszmán hódoltság, a másik pedig az éppen abban a korszakban hevesen kibontakozó reformáció. Néhány kolostort átépítettek erődítménynek, várnak, várkastéllynek (pl. Nagylakon vagy Pankotán, talán Egresen). A berendezkedő oszmán közigazgatás sok esetben mecssetté alakította a helyi legnagyobb katolikus templomot (Lippa, Csanád, Temesvár). A Maros partvidékén épült tucatnyi kolostor egytől egyig elenyészett, többük helyét máig sem azonosították. A katolikus hívek legnagyobb számban a városokban: Temesváron, Lippán, Rékason, Csanádban és Gyulán éltek. Egy horvát jezsuita 1613-ban írt beszámolója szerint a missziós munka egyik központja Temesvár, öt szandzsákot fog át. Itt mintegy 1000 magyar, román, de főleg szláv katolikus él. A csanádi, lippai és gyulai szandzsákban magyarok, Krassófőn és környékén románok és főként rácok,²¹ és mint a legtöbb lakosa a vilajetnek, általában mind értettek horvátul („illirül”, azaz egy délszláv nyelven). Ismert és gyakran idézett dokumentum²² a temesvári katolikus magyaroknak a XIII. Gergely pápához küldött levele 1582-ből, amelyben elhunyt (délszláv) plébánosuk helyére magyarul prédikáló papot, valamint tanítót kérnek, „hogy a sok lutherségeknél, és tévelygéseknél vége lehetne”. A levél aláírói között találjuk Herczeg István „Temesvári Fő Bírót” is (a magyar közösség

főbírója, még használta a Nagy Lajostól kapott címeres pecsétet), aki hetedmagával kérelmez „az egész Várasnak”, az „Universitasnak”, illetve a „teljes Catholicus népességnek” a nevében.

A katolikusok másik csoportja a raguzai (dubrovnikai) kereskedőké. E kis kereskedő-köztársaság (1358–1808) az Adriai-tenger keleti partján jött létre, kezdetben Velence birtoka, majd Magyarország vazallusa. Azután az Oszmán Birodalomé, amelynek teljes területén megannyi kereskedelmi előnyt élvezett. Velencével, versenytársával együtt Napóleon szándéka szerint tűnt el a történelem színpadáról a 18. század végén. A raguzai kereskedők az Oszmán Birodalom minden fontosabb kikötőjében és szárazföldi településén tartósan berendezkedtek, ha elegen voltak, saját városrészen, és vallási szükségleteikről is gondoskodhattak (saját templommal és otthonról jött ferences vagy jezsuita pappal). Így a Temesközben is: Temesváron, Lippán, de Kevében (Kovin, a Duna partján) is. Temesváron a két vegyes (muzulmán és keresztény) meghalle (kerület) nagyobbikában, a „Szigetben” képeztek egy kis „latin kerületet”. Egy 1582-ben a pápához küldött kérelmező levelüket 22 Temesváron élő raguzai írta alá.²³

A harmadik katolikus csoport a mai krasovánok őseié. E délszláv népcsoport a Resica és Anina közötti hegyvidéken él, a Krassó folyócska forrásvidékén, Karasova, Lupák, Jabalcsa, Klokotics, Nermed, Ravnik és Vodnik településeken.²⁴ Eredetük, korai történetük ismeretlen (véltetően a középkor óta itt vannak), etnikai identitásuk is kérdéses: a 20. század elejéig bolgárnak tekintették őket (tekintve, hogy a Bánságban volt és mindmáig van egy, a 18. század folyamán, ismert körülmények között idetelepült katolikus bolgár közösség, és azzal rokonították őket, illetve gyakran a papjaik is katolikus bolgárok voltak).²⁵ Az oszmán hódoltság idején a legnagyobb településen (Karasova/Krassófő) a bosnyák ferences rendtartomány működtetett egy katolikus missziós központot.²⁶

1668-ban kezdődik azon „csodák” sora, melyek révén a Lippával szemben, a Maros jobb partján fekvő Radna (utóbb: Máriaradna) bosnyák ferences alapítású kápolnája, majd kolostora a tágabb körzet minden katolikus etnikuma legfontosabb búcsújárárhelyévé válik.²⁷

A hódoltsági területek katolikusainak lelki gondozását a bosnyák és a bolgár ferencesek, illetve 1653-ig a jezsuiták végezték. Megemlíti Marco Bandini (Bandinus, Bandulovics, 1593, Szkopje – 1650, Bákó)²⁸ bosnyák eredetű ferences nevét, akit a Szentszék a Temesközbe, Karassovába és Karánsebesre küld misszióba (1628-tól), majd 1544–1650 között Moldvába, itt írja nevezetes jelentését a moldvai katolikusok (csángók) korabeli állapotáról. Gyakran került sor heves konfliktusokra a ferencesek és a jezsuiták között – ez tetézte tevékenységük „strukturális” akadályait: az oszmán közigazgatás általában ellenséges viszonyulását a katolikus intézményekhez, valamint a (szerb) ortodox népesség és papság heves gyűlöletét irányukban. Az utolsó ferences misszionárius, Lodovico di Ragusa, aki Temesváron élt 1716-ig, kénytelen volt jelenteni a misszió kudarcát: az egész temesközi katolikus közösség 900 családot számlált, és abból 700-at Karasovában.²⁹

Már a Temesköz oszmán korszaka előtt a reformáció³⁰ heves hullámmása ide is elérkezett – de a protestantizmus jelenléte a 16. század második felében „lecsengett”. A kálvini és unitárius irányzatú gyülekezetek, képzett teológusok híján, fokozatosan elsorvadtak. Temesvár eleste után a Temesközből csak négy diákot említenek a wittenbergi egyetemen („Lippai, Csanádi, Temesvári” nevéket – akik tanulmányaik után Erdélyben vagy a Partiumban folytatták pá-

lyájukat).³¹ A debreceni, kolozsvári és nagyenyedi református kollégium diákjai között (a 17. században) öt temesköziit azonosítottak. Ismert a kis nagybecskereki református gyülekezet sorsa, amelyet 1667-ben rendelnek alá a makói gyülekezetnek.³²

A szentháromság-tagadó radikális protestantizmus (unitarizmus) 1565-ben jelenik meg az erdélyi fennhatóság alatti Karánsebesi és Lugosi bánságban. A bán, Iktári Bethlen Gergely unitárius. Udvari papjának (1565–67) hívja a talán Székesfehérváron 1523-ban született Karádi Pál teológust és nyomdászt, aki utóbb az alföldi unitáriusok³³ legjelentősebb alakjának bizonyul. Miután Bethlen távozik a báni méltóságából, Karádi évekig Erdélyben tevékenykedik. 1569–70-ben hitviták sora után (Várad, Csenger) több fiatal unitárius teológus a Körösök-től délre, illetve a Temesközbe húzódik, oszmán fennhatóság alatti területekre (Békés, Makó, Szeged, Simánd, Temesvár) – közöttük Karádi is. 1571-ben János Zsigmond fejedelem halála után a katolikus Báthori István kerül a trónra – és ő elítéli Dávid Ferencet, a radikális reformátort. Ezzel válságba kerül az unitarizmus erdélyi, alföldi (hódoltsági) és dunántúli ágai közötti együttműködés. Az Erdélytől elszakadt, Dávid Ferenchez (és az ő újabb, „zsidózó” teológiájához) hűségesnek megmaradt alföldi unitáriusok 1580-ban temesvári székhellyel (első és utolsó) alföldi unitárius püspökké választják Karádit – további élete és tevékenysége ismeretlen.³⁴ 1585-ben véget ér az unitarizmus temesközi története (de lesz még egy baranyai fejezete).

Zsidók Temesváron éltek nagyobb számban. Legrégebbi ismert emlékük „a Szalonikából származó jeles férfiú, a nagytudományú Aszriel Asszael” sírköve a temesvári zsidó temetőben, 1636-ból.³⁵ A temesvári oszmán helyőrség 1716-os megadási okmányának 7. pontja kijelenti, hogy „...a szerbek, zsidók és más nemzetek, akik itt akarnak maradni, maradjanak, és akik távozni akarnak, engedtesék meg nekik, hogy minden vagyonukkal és javaikkal menjenek el.”³⁶ A vilajetben élő zsidók nagyobb része az Oszmán Birodalom nagy szefárd közösségeiből jött (Isztambul, Szaloniki, Szmirna, Sarajevo, Belgrád). Az idézett dokumentum megemlíti a görögöket, az örményeket és a cigányokat is (ez utóbbiak általában muzulmánok voltak). Paolo Wallis gróf, akit Szavojai Jenő, a Temesköz felszabadítója (1716) nevezett ki Temesvár parancsnokának, egy jelentésében közli, hogy a várban „466 szerb (és román), 35 örmény és 144 zsidó él [...], a zsidók három házban laknak, amelyek a tulajdonaik”.³⁷

Muszlim országban a keresztények és a zsidók nem katonáskodtak (ehelyett egy különleges adófajtát kellett fizetniük, a dzsizjét). Az oszmán birodalomban azonban bizonyos segédszolgálatokat végeztek keresztények is: a Balkánon, bolgár, szerb, görög hegyvidéken utakat, hidakat őriztek, fuvaroztak, solymárok voltak stb. Sőt, amint ez megjelenik a temesközi török várak zsoldjegyzékeiben, a védők jó pár helyen keresztény szerbek vagy bosnyákok, néhol nagyobb számban a muzulmán katonáknál (akik között szintén sok a keresztényből áttért). A 19. századi balkáni oszmánellenes felszabadító hadiesemények során gyakran jöttek e keresztény segéderők soraiból politikai és katonai vezetők. Nevük *martoloz*, a görögöknél *amartolosz*, innen a magyar *martalóc* szó.

A birtokbavétel után a törökök azonnal kinevezték a felleltározó biztosokat, akik végigjárták a terület összes települését, összeírták név szerint a hódolt települések lakosságát (a „rájákat”), azok családi állapotát (a „hané”-kat – az adóegységeket) a fálvakhhoz tartozó pusztákkal együtt, megállapítva, hogy mennyi és milyen adófajták várhatók el tőlük (ezt a műveletet időszakonként megismétel-

ték). E leltárok (defterek) ma felbecsülhetetlenül értékes információforrások – bár jelentős részük elveszett az idők folyamán, illetve a nagy (elsősorban törökországi, de megannyi más helyen, pl. az Oszmán Birodalom utódállamaiban levő) levéltárakban várják felfedezőiket, feldolgozóikat.

Az iszlám építészet és annak egyik fejezete, az oszmán törökök építészete jellemezte a vidéket a tárgyalt 164 év során.³⁸ Nem tudjuk, milyen minőségű volt, minthogy egyetlen emléke sem maradt mára (a két háború között még állt, omladozóban, egy borosjenői kis mecset és minaretje – a negyvenes évek végén maradványait lerombolták). Nem zárható ki, hogy igenis épültek igényesebb vallási vagy közösségi épületek is, ha arra gondolunk, hogy sok szandzsákbég vagy beglerbég bosnyák származású lévén ismerte a korabeli, nagyon színvonalas balkáni muszlim építészeti kultúrát. Megszokott volt, hogy a nagyobb, tartósabb anyagból épült keresztény templomokat a bevonuló oszmán sereg dzsámivá (vagy mecsetté) nyilvánította (Temesvár: Szt. György-templom, alapfalait nemrég kutatták régészek, Lippa: egykori ferences templom, Csanád: a várban 4 dzsámi, a legtekintélyesebb a hajdani székesegyház, minaretképpen az egykori harangtornyok szolgáltak). A fentebb felsorolt várak elvben mindegyikében volt istentiszteleti hely, különösen ha a zsoldjegyzékekben szerepelt több-kevesebb dzsámiszemélyzet, de ez általában csak a vár valamely épületének egy szobája, kijelölve benne a „kibla” irány, ami Mekka felé mutat. A vakf intézményének bemutatásakor láttuk, hogy a muszlim társadalmak miképpen látták el megfelelő épületekkel azon funkciókat, amelyekről a keresztény társadalmakban általában a közigazgatás gondoskodott.

A vilajet fővárosa: Temesvár mint katonai és kulturális központ

■ Említésre méltó néhány Temesváron élt vagy ott született értelmiségi ebből az időszakból: a Pécssett született, Temesváron hivatalnokoskodó Ibrahim Pecsevi történetíró, a Temesváron született Oszmán Aga, egy igen érdekes önéletírás szerzője, aki évekig raboskodott Ausztriában, majd hazaszökve ott szerzett kiváló német nyelvtudása révén tolmács és diplomata lesz, Rákóczi Ferenc mellett is tolmácskodik. Szintén Temesváron született El Hadzs Ibrahim Naimeddin történetíró, valamint Bartinli Ibrahim Hamdi, az első oszmán atlasz összeállítója.³⁹

Elég rejtélyes módon több évszázadon át készültek és terjedtek Temesvárt ábrázoló metszetek: a világ izgatottan követte az ostromokat, Nyugat és Kelet nagy összeakaszkodását – a baj, hogy ezeket olyanok készítették, akik nem jártak itt. Úgyhogy nem létező hegyvidéki táj keretezi a várost, amelyben láthatók párhuzamos és merőleges várfalak, tornyok, templomok, kupola, minaretek, melyeknek azonban nem sok köze volt a valósághoz. Szerencsére készült néhány városalaprész is, illetve az ostromot bemutató haditechnikai rajz, ezek segítségével azonosíthatók a fontosabb városrészek:⁴⁰ a Kastély (az egykori királyi rezidencia, illetve Hunyadi János vára), attól keletre a Kispalánk, nyugatra és északra a Város vagy Nagypalánk, azaz palánkfallal övezett városrészek, azokat meg keletre a Sziget, nyugatra és északra a Rácváros kerítették. A két külváros további 14 kerületre (mahalle) oszlott, amelyek valamely fontosabb középület (dzsámi, mecset, derviskolostor, türbe) körül szerveződtek. Ebből kettőben szerbek és románok laktak, kettőben keresztények és muzulmánok vegyesen, a többiben muzulmánok. Az ismert nevéük: a „Sziget”, a „Martalócoké”, „Hizir aga”, „Dzsimdzsime (egy dinnyefajta), „Nagy dzsámi”, „Musztafa pasa”, „Naszuh bese”, „Debbaghane (cserzőműhely)”, „Szolák (janicsár íjász)” és „Memi aga”.⁴¹

A Nagypalánkot párkányfal övezte, azon belül a bazár egymást keresztező utcái, dzsámik és mecsetek, fürdők, fogadók és iskolák (7 alapiskola, két főiskola), a beglerbég emeletes rezidenciája, a kis „latin” negyed. A falban kapuk: Belgrádi vagy Új, Aradi, Lugosi, a Víz-kapu, a Véres kapu, a Janicsárok, a Szpáhik, az Arzenál bástyája, a szélkakasáról elnevezett Kakaskapu, ennek a falán a nagy óra, „nem értenek hozzá, így ritkán mutatja a pontos időt” (Evlíja). A Városban Evlíja 1200-ra teszi a házak számát. A külső kerületekben kertek, szőlők, a keresztények utcái, templomai (ostromok alkalmával ezek pusztultak el legelőbb). És szerteszét a fürdők, iskolák, vendégfogadók, tekkék... Az utcák nemigen egyenesek, deszkával lepadoltak,⁴² különben sártengerben járnának a lakosok, néhány kétszintes lakóház, legtöbb igénytelen fa- vagy vályogépület.

A különböző mehallékban az utazók vagy az 1716-os várostrom krónikásai szerint tucatnál több dzsámi és mecset áll. Legtöbbnek ma a helyét sem tudjuk.

A legfontosabb épület természetesen a vár. A török hódítók megörökölték a hódítás előtti évek épületeit: a Károly Róbert építette és Hunyadi János által átépített, 4 sarokbástyás és kaputornyos „kastélyt”, négy saroktornyával és kaputornyával, a kő- és téglafalakat, kapuépületeket, hidakat. De a vár legfontosabb „védműve” a Temes és a Béga szerteágazó és egyesülő vízfolyásai, meg a környék mocsarai. A hódoltság 164 éve során ezt a rendszert kellett karbantartani, javítani. A várrendszer itt is komplex. Részei: a Kastéllyal szemben a Nagy- és Kispalánk, vízfolyások és falak választják el őket, hidak és kapuk kötik össze. Külön erődített szigetecskén a lőpormalom.

Temesvár 1716-os kiürítésekor a teljes muzulmán népesség távozott: 12 000 katona, 1000 sebesült és beteg, valamint a polgári lakosság. Néhány mecsetet átvett a katolikus egyház – és megkezdődött az ostromban nagyrészt megsérült lakó- és középületek lerombolása, az új város, új utcahálózat, a modern, Vauban-rendszerű városerődítmény és a Béga-csatorna megépítése, a mocsarak lecsapolása. De ez már egy másik történet.

Zárszó

■ Az utóbbi két évtizedben valóságos áttörésnek vagyunk tanúi a Temesvári vilájet megismerése terén. Régészeti ásatások folynak Temesváron és a Temesköz számos egykori falujában, mezővárosában, várában. Kiváló szakemberek közlik, illetve hasznosítják a korabeli ottomán (de vatikáni stb.) dokumentumokat (is). A fontosabb mai kutatók előtt nevüket felsorolva tisztelgünk: a magyarországi Hegyi Klára, Dávid Géza, Fodor Pál, Papp Sándor, Tóth Sándor László, Tóth István György, Ágoston Gábor történészek, a temesvári régész Kopeczny Zsuzsanna, a bukaresti Cristina Feneșan, a legjelesebb román oszmanista, a bukaresti régész Adriana Gașpar, a resicai történész Adrian Magina.

■ JEGYZETEK

1. Cserni Jován Dél-Magyarországon Zápolya János seregében harcoló szerb katona volt, társadalmi és etnikai sérelmek (és célok) miatt felkelést vezetett (1526–1527) Bácskában és a Temesközben.
2. Szentkláray Jenő: *A szerb monostoregyházak történeti emlékei Délmagyarországon*. Bp., 1908. Idézi Hegyi Klára: *Török berendezkedés Magyarországon*, Bp., 1995. 193.
3. Adrian Andrei Rusu (coord.): *Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*. Cluj-Napoca, 2000. passim.
4. Káldy-Nagy Gyula: *A Csanádi szandzsák 1567. és 1579 évi összeírása*. Szeged, 2000. 175.
5. Fenyvesi László: *A temesközi-szörénységi végvárvidék funkcióváltozásai (1365–1718)* In: Petercsák Tivadar és Szabó Jolán (szerk.): *Végvárak és régiók a XVI–XVII. században*. Eger, 1993. 246–247.
6. Czigány István: *A török kori Arad és az azt követő időszak*. In: *Az aradi vár története*. Bp., 1998. 42–66.

7. Szentkláray Jenő: *Temes vármegye története*. In: Borovszky Samu: *Temes megye*. Bp., é.n. 331.
8. Cristina Feneşan: *Istoria Banatului Otoman*. Buc., 2018. 36.
9. A temesvári vilájet váraira vonatkozó legfontosabb információforrásunk: Hegyi Klára: *A török hódoltság várai és várakonasága*. Bp., 2007. (I–II–III. kötet), passim. Másik fontos forrás Evlija Cselebi török utazó beszámolója 1660–1664 közötti temesközi és erdélyi utazásairól, ami értékes, bár nem kell nyugati értelemben vett történelmi dokumentumnak tekinteni, lásd – *Evlija Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664*. Bp., 1985.
10. Adatait lásd az előző jegyzetben.
11. A szultánok rabszolgái, évszázadokon át a keresztényektől begyűjtött, lojalis alattvalóvá és muzulmánná nevelt fiúgyermek jelen vannak a társadalom minden területén (a seregtől a kormányzat csúcsáig). Ugyanakkor „tilos volt [...] magyarokat és horvátokat összegyűjteni [...], mert úgy tartották róluk: sosem lesznek hitű muszlimok”. Fodor Pál: *Gyermekadó a szultánnak*. In: Uő: *A szultán és az aranyalma. Tanulmányok az oszmán-török történelemről*. Bp., 2001. 311.
12. Hegyi Klára: *Török berendezkedés Magyarországon*. Bp., 1995. 204.
13. Káldy-Nagy Gyula: *A Csanádi szandzsák 1567. és 1579 évi összeírása*. Szeged, 2000. 41.
14. Ma Zrenjanin, Szerbia.
15. Evlija Cselebi, valamint Fodor Pál: *Making a Living on the Borders: Volunteers in the Sixteenth Century Ottoman Army*. In: Uő: *In Quest of the Golden Apple*. Istanbul, 2000. 294.
16. Milos Crnjanski: *Seobe, druga kniga (Örökös vándorlás II)* Beograd, 1962.
17. I. D. Suciuc – Radu Constantinescu: *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului*. Timișoara, 1980. 108–149.
18. Pesty Frigyes: *A Szörény vármegyei hajdani oláh kerületek*, Bp., 1876.
19. Uo.
20. 1553 és 1716 között 32 csanádi püspök váltotta egymást – Csanádtól távol, általában a királyi Felső-Magyarországon éltek, egyik-másik korának jeles értelmiségije (pl. Dudith András vagy Faustus Verancsics). Talán a korszakban legutolsó, Nádasdy László (1710–1729) volt a legfontosabb, mert ő kezdte el 1716 után a püspökség restaurációját, Szegedre (majd később Temesvárra) költöztetését. Lásd a korszakról és mindegyik püspökről Juhász Kálmán: *A Csanádi (Csanád-Temesvári) püspökség története* megjelent, valamint kiadásra előkészített köteteit.
21. Bortholomaeus Kasic, in: *Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók 1/1. 1609–1616*. Szeged, 1990. 51, 69.
22. Szentkláray Jenő: *Temesvár története*. In: Borovszky Samu: *Temes megye*. Bp., é.n., 259–260. és Johann Nepomuk Preyer: *Monographie der Königl. Freistadt Temesvár* (német-román kiadás), Timișoara, 1995. 259–260.
23. Adrian Magina: *De la excludere la coabitare. Biserici tradiționale, Reformă și Islam în Banat*. Cluj-Napoca, 2011.
24. Jugoszlávia felbomlása előtt a romániai szerbeknek, krassovánoknak és horvátoknak közös reprezentatív szervezetük volt. A krassovánok délszláv nyelve/dialektusa egyes mai nyelvészek szerint közel áll a szerb valamely változatához, de katolikus vallásuk miatt Jugoszlávia felbomlása óta horvátoknak tekintik magukat.
25. Czirbusz Géza: *A krassován bolgárok*. Különlenyomat a »Földrajzi közlemények« 1883. évi IV. füzetéből. Bp., 1883.
26. Molnár Antal: *A ferencesek Boszniában a középkorban és a török uralom első időszakában*. Limes 2000/2–3. 39–64.
27. Harangozó Imre: *Radna fényes csillaga*. Újkígyós, 1990. 24. valamint: Martin Roos: *Maria-Radna. Ein Wallfahrtsort im Südosten Europas*. Band 1-2, Regensburg, 1998. passim.
28. *Magyar Katolikus Lexikon*. Bp., 1993–2010.
29. Tóth István György: *Un francescano raguseo a Timisoara: l'ultimo missionario cattolico nell'Ungheria turca*. Atti e memorie della Societa Dalmata di Storia Patria. XXIII. (N.S.XII) 2001/3, idézi: Adrian Magina: *De la excludere la coabitare*. 148.
30. A Temesköz vallási viszonyairól a 15–17. században: Adrian Magina: i. m.
31. Uo. 131.
32. Uo. 151.
33. Adrian Magina: *Unitarian Denomination in Sixteenth Century Banat*. Transylvanian Review 2004/1. 3–11.
34. Benczédi Pál: *Karádi Pál*. Unitárius Közlöny 1940/2. 1–2.
35. Dr. Moritz Löwy: *Skizzen zur Geschichte der Juden in Temesvar bis zum Jahre 1865*, Szeged, 1890, idézi: Victor Neumann: *Istoria evreilor din Banat*. Buc., 1999. 10.
36. Spielmann Mihai (ed.): *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România*, II-1. Buc., 1988. 211.
37. Victor Neumann: *Istoria evreilor din Banat*. Buc., 1999. 10–11.
38. Csorján Ferenc: *Oszmán építészet a temesvári vilájet területén*. In: Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi (szerk.): *A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24–26 között megtartott konferencia előadásai*. Bp., 2002. 177–184.
39. Mindegyikükről: Cristina Feneşan: *Cultura otomană a Vilayetului Timișoara (1552-1716)*. Timișoara, 2004. passim.
40. Temesvár látképei és térképei: egyebek között: Dinko Davidov: *Veduten und Plane von Temesvar*. Balcanica, Annuaire de l'Institut des Études Balcaniques, Belgrade, XXIV. 1993. 171–192; Rodica Țirtaciu: *Timișoara în stampe. Secolele al XVI-lea – al XVII-lea*. Buc. 1993.
41. Hegyi Klára: *Törökvilág, rácvilág*. Historia 1992/1. 8–10.
42. A Temesváron, 2006-ban végzett régészeti ásatások eredményeiről: Florin Drașoveanu – Costin Feneşan – Alexandru Flutur – Szentmiklósi Alexandru – Georgeta El Susi – Kopeczny Zsuzsanna – Hedy M. Kiss – Ralu Șepilici – Niculina Dinu: *Timișoara în amurgul Evului Mediu. Rezultatele cercetărilor arheologice preventive din centrul istoric*. Timișoara, 2007.